

Валентина ТИТАРЕНКО

ЗАПОЗИЧЕНА ЛЕКСИКА У ГРАМОТАХ КИЇВСЬКОГО МІСЬКОГО МАГІСТРАТУ XVI–XVII СТ.

Будь-які соціально-економічні, політичні, культурні взаємини між народами призводять і до мовних контактів. Як наслідок, у лінгвальних системах з'являються чужі елементи. На сьогодні навряд чи існують мови, які хоча б деякою мірою не піддавались стороннім впливам. Чужомовні елементи можуть стимулювати розвиток мови-реципієнта або ж, навпаки, гальмувати [1: 38]. На взаємозв'язок запозичень в мові із екстралінгвістичними факторами можуть свідчити історичні моменти, наприклад, найпотужнішим струменем чужі слова вливались в нашу мову в X – XII ст., під час введення християнства, розквіту Київської Русі; в XIV – XVII ст., під час нового державотворення, а також експансія іншою державою; в кінці XX ст.: зміни в соціально-культурній, політичній сферах (перехід на ринкову економіку, комп'ютеризація, технізація).

Предметом нашого дослідження є запозичення в грамотах Київського міського магістрату. Відразу відзначимо, що наявні запозичення не можемо вписувати у визначений проміжок часу, оскільки змістом грамоти сягають XVI – XVII ст., а переписані і укладені в книгу на початку XVIII ст. Невідомо, коли вони перекладались. Попередній лінгвістичний аналіз пам'ятки не дозволяє однозначно віднести переклади до вищезазначених століть, тому що: по-перше, грамоти видавалися, перекладались і копіювалися в один мовний період – староукраїнський; по-друге, немає якихось явних визначальних мовних рис, які давали б підставу встановити період; по-третє, жанрово-стилістичний різновид пам'ятки, а саме діловий стиль, який і на сьогодні є найбільш консервативним, демонструє мовні риси, які були б властиві подібним документам X – XI, XIV – XV ст. Зазначимо, що пам'ятка має виразні країномовні риси.

Історичні розвідки теж не дають позитивних результатів. В архівах знаходимо записи про те, що для кращого розуміння обивателями грамоти перекладались відразу, і, як антитеза, в іншому документі свідчення, що на початок XIX ст. існує багато неперекладених подібних документів. Отож питання про час перекладу привілеїв Київського міського магістрату поки що залишається відкритим.

Характерним для грамот є те, що вони видавалися в нову історичну добу. По-перше, півтора століття, як почала відбудовуватися вщент зруйнована татарами держава; по-друге, яка відразу ж попала під вплив інших держав, спочатку Речі Посполитої, потім Польщі. І якщо в першому

випадку чужомовні елементи потрапляли до української мовної системи за відсутності власного мовотворчого фактажу, подекуди спонтанно, то в другому – внаслідок функціонування двомовності запозиченню свідомо, а іноді і примусово, надавалася перевага. Обидві тенденції сприяли появі чужих слів у грамотах Київського міського магістрату.

Завдяки розвою суспільно-політичного життя, розширюється і словниковий склад, насамперед у юридичній, судовій, правовій, економічній сферах, які найбільш відображені у нашій пам'ятці:

– назви осіб за родом діяльності та їх посад: *бу(р)мистрь* (113 зв.)*, *райци* (113 зв.), *воевода* (10), *каштеляномь* (115 зв.), *старостамь* (115 зв.), *подстаро(с)тамь* (115 зв.), *намесникомь* (115 зв.), *де(р)жавца* (18), *подскарбій* (18), *войта* (8), *урадника* (10 зв.), *канцлера* (17 зв.), *ротмистра* (17 зв.), *подчашего* (17 зв.), *ма(р)шалка* (17 зв.), *возного* (17 зв.), *секрета(р)* (113), *пань* (2), *дідичь* (2);

– назви соціальних станів: *дворань* (17 зв.), *мещаномь* (13 зв.), *шляхтичемь* (15), *купече(с)кимь* (16 зв.), *земяномь* (22), *обивателей* (23 зв.);

– назви урядових та ремісничих установ: *канцелярії* (133), *корчма* (8), *замок* (52), *майстротом* (2 зв.), *ратуши* (28 зв.);

– правова, юридична термінологія, назви ділових документів: *право ма(й)дебу(р)ское* (3 зв.), *право теотоницкое* (7), *привилей* (2), *статут* (31 зв.), *видимус* (56), *ектрактомь* (111), *артикулах* (7 зв.), *пунктахь* (6 зв.), *параграфях* (7 зв.), *турбації* (4), *контрибуцію* (5), *інстанції* (18);

Переважає більшість запозичень пам'ятки – полонізми: *земяном* (22) “шляхтич-землевласник, ослілий на конкретній території”, *о пожогах* (3 зв.), *цнота* (112), *фундоват* (72 зв.) “засновувать”, *барзо* (116), *кротно* (52), *по(с)по(л)ство* (111 зв.), *наступцовь* (112 зв.), *ти(л)ную* (112), *залецили* (111 зв.), *работизна* (8), *рачиль* (63 зв.)” благословляти, призволяти”, *супте(л)не* (59) “детально”, *ркомо* (59), *вашмо(с)ти* (38 зв.), *омилную* (59 зв) “помилкова”, *очевистую* (59 зв.), *кволи* (65), *совито* (64) “щедро”.

Як правило, запозичення найбільше проявляються на лексико-семантичному аспекті, оскільки чужорідний елемент, потрапляючи в незвичну для нього систему, починає до неї пристосовуватись, звичайно, ж за умови входження в активний слововжиток. Тому фонетичні, морфологічні полонізми фіксуються не часто: *продокь* (14), *негдись* (14 зв.), *виелякій* (4), *подлуг* (9 зв.), *едвабном* (13 зв.), *албо* (9 зв.), *зуполно* (14 зв.), *водлуг* (14 зв.).

На противагу можемо прослідкувати адаптацію запозиченої лексики шляхом фонетичної, морфологічної, словотвірної субституції, зазначеної ще Л.Л. Гумецькою [2: 72]. Оскільки не була усталена орфографічна система староукраїнської мови, до того ж передавання іншомовних звуків, тому зустрічаємо варіантність написання деяких лексем: *буїмистрь* (75) –

* Тут і надалі в круглих дужках вказується аркуш книги грамот Київського міського магістрату, що знаходиться в ЦДІАУ м. Києва. – Ф. 62, оп. 1, спр. 1.

бу(р)ми(ст)рѣ (77 зв.), *райци* (114 зв.) – *радици* (74), подекуди на одній сторінці: *кзрунти* (77) – *грунтахъ* (77) – *грунти* (76 зв.); зустрічається хитання в роді: *ратуша киевского* (78) – *до ратуши* (28 зв.).

Значна частина запозичень із інших мов потрапила до української мови через посередництво польської мови. Насамперед, латинізми: *юрисдикцію* (115), *секрета(р)* (113), *привилей* (114 зв.), *респекту* (115 зв.) “повага”, *конфи(р)муємъ* (116) “підтверджувати”, *протекцію* (115), *колегами* (112), *квитом* (114) “боргова росписка”, екцепцію (61) “виключення”, *екекуторомъ* (61 зв.) “судовий виконавець”, *алекзуючи* (65) “посилатися на писемні докази”, *реляція* (61 зв.) “донесення”, *контроверсію* (59 зв.) “суперечка в суді; протокол суперечки”, *фактора* (60) “посередник”, *сенаторомъ* (60 зв.), *инстигатор* (39 зв.) “офіційний оскаржувач, урядник з функціями нагляду за дотриманням норм правосуддя”, *атробованихъ* (66), *трибуналу* (6), “вищий апеляційний суд”, *проте(с)тації* (64); запозичення з німецької мови: *в рахунках* (113 зв.), *войта* (111 зв.), *канцле(р)* (113), *фо(р)телемъ* (59 зв.) “хитрість, махлярство”, *цла* (40 зв.) “мито”, *гвалтовне* (61 зв.) “насилъно”, *кглейтъ* (118) “охоронна грамота”.

Найвні слова старогрецького походження, але переважно запозичені через посередництво старослов'янської мови: *манастирехъ* (12), *аминь* (2 зв.), тюркізми: *о(р)ди* (4 зв.), старогерманізми: *князь* (2), *віра* (132 зв.), які відомі в лексичному складі української мови попередніх століть, трапляються рідко.

Окремі елементи, потрапляючи в систему польської мови, пристосовуючись, творили власні словотворчі моделі, наприклад, *канцлер* – запозичене німецькою мовою з латинської, а *подканцлер* Л.Л. Гумецька вказує на власне полонізм [1:42]; запозичене з німецької мови *вароватъ* – *о(б)варова(т)* (52), *нео(б)варованю* (52), *о(б)варованнос* (52) “остерігатися” – утворює словотворче гніздо.

Цікаво відзначити, що в пам'ятці на позначення однієї реалії може використовуватись декілька запозичень поряд із питомими словами, наприклад, *екстракт* (111) і *видимус* (56) – обидва слова є запозиченнями з латинської мови через посередництво польської і означають: випис із судово-адміністративних книг. Зустрічаються в грамотах, датованих різними роками, але в однаковому звороті: *привилей всесь н-шь листъ вписати, а мецаномъ киевскимъ видитусомъ /ектрактомъ (111) видати велели, которій слово до слова такся в собе має(т)* (52 зв.). Водночас, на сторінках привілеїв наявна власна лексема – *витись* (66 зв.), зворот-*витисомъ с книгъ гродських* (60).

Деякі дослідники, зокрема Й.Ф. Андерш, Л.Л. Гумецька, М.С. Рогаль, у своїх працях [1, 3, 4] відзначають значний вплив чеської культури на польську, а разом і мови, яка слугувала зразком літературної для поляків. З історії відомо також, що канцелярії зародилися в Чехії, а звідти поширювались в інші країни, і діловодство, відповідно. Тому внаслідок тісних контактів польська мова

запозичувала значну кількість чехізмів, а через польську – українська. Однак заслуговує на увагу думка про те, що чехізми в нашій мові могли з'являтися і внаслідок безпосередніх чеськомовних контактів ще в давньоукраїнський період, до українсько-польських взаємин.

Відслідковуючи у нашій пам'ятці чехізми, а також полонізми чеського походження, ми зіштовхнулися із тим, що у лінгвістиці не існує однозначних поглядів на це явище, незважаючи на те, що чесько-польсько-українські мовні контакти не раз ставали предметом дослідження, однак вивчені вони ще недостатньо. Особливо багато треба зробити в галузі чесько-українських мовних зв'язків, які поки що відомі тільки з окремих розвідок. Часто це роздуми, нав'язані чесько-українською темою, які не мають належної доказової аргументації, не підтверджені достатньою кількістю фактів. Відсутні також критерії розмежування наслідків чесько-українських і польсько-українських контактів. Не до кінця з'ясовано, коли і як чеська мова почала впливати на українську. Так, в літературі висловлювалась думка про те, що старочеська актова мова почала впливати на українську лише з кінця XV ст. Однак, як свідчать праці чеського вченого Й.Мацурека, що документально довів залежність української грамоти від чеської, цей вплив слід шукати вже в XIV ст. [3: 59]

У праці “Даўнія запазычанні беларускай мовы” О.Булика [5] теж вказує на вищезазначені два шляхи, якими потрапляли чехізми до білоруської мови. Із вичленуваних у грамотах за походженням в основі чехізмів, у словнику О.Булика тільки *обиватель* трактується як чехізм, а решта – полонізми. У праці М.Рогаль [4], присвяченій чесько-польським мовним взаєминам, наявні ще такі чехізми, які зафіксовано й у досліджуваній пам'ятці:

замок – у сучасному значенні фіксується в українських текстах із XIV ст., вважається запозиченням від чеського *zamek* через польське *zamek*;

моць – у значенні “підпорядкування”, запозичене з польської мови *moc* “міць,” що походить від чеського *tos*, а також похідні утворення – *змоцняємо*;

маєтність – проникло не пізніше XV ст. з польського *majętność* від *majątek*, яке позичене від чеського *majetek*, утворене на базі латинського *bona* “масток”.

Завдяки польському посередництву з'являються в українській мові чехізми латинського походження:

вага – джерелом є польське *waga* “вага”, запозичене від старовірхньонімецького *wāga* через чеське *vaha*.

Через польсько-чеське джерело до української мови потрапило і слово *кошт-коштувати* – польське *kosztować*, чеське *kořtovat*, від німецького *kosten*.

М.С. Рогаль, проаналізувавши чеські лексичні запозичення, робить узагальнення, що більшість їх є наслідком не безпосередніх контактів старої української мови з чеською, а результатом транслінгвістичного поширення

чеських слів через польське посередництво, і зазначає, що це стосується переважно слів загально-вживаної лексики, а також деяких військових термінів [4: 40].

До подібних висновків схильні Й.Ф. Андерш і Л.Л. Гумецька:

привілей – стч., стп. *przywilej*, лат. *privilegium* “привілей”;

бискуп – стч., стп. *biskup*, свн. *biscof*, лат. *episcopus* “єпископ”;

кляиторь – стч. *klášter*, стп. *klasztor*, свн. *klöster*, лат. *claustrum* “монастир”. Запозичені через польську мову, яка вводить їх через чеську, і назви різного роду нових титулів сановних осіб і їх посад:

войтъ – стч. *vojť*, стп. *wójt*, лат. (*ad*)*vocatus* “голова суду присяжних у містах на магдебурзькому праві”. Етимологічний словник української мови вказує на появу цього слова через польське посередництво або й безпосередньо запозичене з середньовісньонімецької мови. Вказівок на чеську мову, як і у М.Фасмера, немає. *Гетьмань* – стч. *hejtman*, стп. *hetman*, свн. *häuptman* “титул воєначальника”;

канцлєрь – стч. *kanclěř*, стп. *kanclerz*, лат. *cancellarius* “керівник державної канцелярії і хранитель державної печаті”. Етимологічний словник української мови подає як запозичення з німецької мови *känzler*, яке походить із латинської. Функціонують запозичення і в канцелярській термінології: *артікул* – стч. *artikul*, стп. *artikul*, лат. *articulum* “стаття, параграф статуту” [1: 36, 38].

Крім окремих слів, у пам’ятці знаходимо і цілі мовні звороти, які є лексико-фразеологічними кальками відповідних старочеських зворотів: *ознаймуть тим листомъ н-чимъ всѣмъ вобецъ и каждому зособно кому о томъ вѣдати слышати или читати належатиме(т)* (2) [3: 64].

Враховуючи наведений вище матеріал, ми не можемо робити однозначних висновків про шлях зазначених лексем, оскільки видання привілеїв із польської королівської резиденції, у нашому випадку, може слугувати більше на користь посередницької місії польської мови. Водночас, паралельне існування прямих чехізмів в староукраїнській мові потребує окремих глибших досліджень.

1. Гумецька Л.Л. З історичної лексикології української мови // Мовознавство. – 1981. – № 1. – С. 38-45.
2. Гумецька Л.Л. Способи адаптації запозиченої лексики в староукраїнській мові // Мовознавство. – 1976. – № 4. – С. 71-73.
3. Андерш Й.Ф. До питання про чесько-українські мовні зв’язки найдавнішої доби // Слово і труд. – К., 1976. – С. 59-66.
4. Рогаль М.С. Польська мова як джерело чеських лексичних запозичень в українських літописах кінця XVII – першої половини XVIII ст. // Мовознавство. – 1968. – № 3. – С. 34-40.
5. Булька А.М. Даўнія запазычанні беларускай мовы. – Мінск, 1972. – 384 с.